

УДК 33:631.115

© 2024

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ МАЛИХ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

М.М. Гуменюк¹, Д.В. Неміш²

¹кандидат економічних наук, доцент

*²кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Прикарпатська державна сільськогосподарська дослідна станція
Інституту сільського господарства Карпатського регіону
Національної академії аграрних наук України
вул. Бандери, 21 А, м. Івано-Франківськ, 76000, Україна
e-mail: ¹maryana.gumenyuk@gmail.com, ²dmytro.nemish@gmail.com
ORCID: ¹0000-0001-8420-9730, ²0000-0002-8775-9305*

Надійшла 02.09.2024

Мета. *Визначити організаційні та економічні проблеми розвитку малих фермерських господарств в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення. Методи.* *Методологічну основу дослідження становили загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: абстрактно-логічний, аналізу та синтезу, розрахунково-конструктивний, порівняння, графічний. Результати.* *На прикладі Івано-Франківської обл. досліджено роль фермерських господарств у забезпеченні аграрного виробництва та розвитку аграрного сектору в умовах воєнного стану. Окреслено основні типи проблем розвитку та зацентровано увагу на необхідності збільшення державної підтримки для фермерських господарств. Оцінено динаміку рівня їх економічної ефективності у довоєнний період та в умовах воєнного стану. Визначено основні прибуткоутворювальні види продукції для малих фермерських господарств України. Виділено ключові чинники, що перешкоджають розвитку молодіжного фермерства, та обґрунтовано необхідність створення сприятливих умов для його піднесення як способу забезпечення зайнятості молоді у сільській місцевості. Визначено основні фактори забезпечення сталого розвитку фермерських господарств. Висновки.* *Малі фермерські господарства в процесі своєї діяльності зіштовхуються з низкою організаційних, фінансових, інформаційних та законодавчих проблем. Сукупність заходів, спрямованих на їх розв'язання, позитивно впливатиме на забезпечення сталого розвитку малих фермерських господарств і швидке повоєнне відновлення сільських територій.*

Ключові слова: фермерське господарство, воєнний стан, рентабельність, прибуток.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202410-10>

В умовах поглиблення інституціональних змін, вдосконалення системи відносин власності та активізації ринку землі забезпечення сталого розвитку фермерських господарств набуває великого значення. Актуальність дослідження цього питання зростає в умовах воєнного стану та необхідності повоєнного відновлення сільських територій. Під час військової агресії фермерські господарства відзначаються надзвичайною гнучкістю і здатністю пристосовуватися до зміни економічних умов, високою маневреністю стосовно зміни ринкової кон'юнктури та високою мобільністю і динамічністю з погляду можливості їх перепрофілювання, згортання та релокації виробництва. Фермерські господарства роблять неоціненний внесок у забезпечення стійкості національної продовольчої системи, сприяючи збереженню національної економіки та її експортного потенціалу, відбудові інфраструктури.

Проблематика забезпечення сталого розвитку малих фермерських господарств становить науково-дослідницький інтерес, а отримані результати мають вагому цінність. Питання, пов'язані з функціонуванням та розвитком фермерських господарств, належать до найдискусійніших у середовищі вітчизняної аграрної науки. Їх теоретичному обґрунтуванню та практичному розв'язанню присвячені, зокрема, праці І. Баланюка [1], О. Бородіної [2], Ю. Губені [3], О. Грищенко [4], Ю. Лупенка [5], Ю. Лопатинського [6, 7], М. Маліка [8], В. Мамчура [9], В. Месель-Веселяка [10], Д. Шеленко [11, 7], О. Шпикуляка [12, 13], І. Яціва [14]. Науковці акцентували увагу переважно на визначенні сутності фермерських господарств, їхній економічній природі і ролі у формуванні валової продукції сільського господарства, а також на проблемах розвитку, аналізі ефективності діяльності та визначенні необхідності і дієвості державної підтримки таких господарств.

Напрацювання зазначених учених мають важливе науково-практичне значення, оскільки формують теоретико-методологічну основу подальших наукових пошуків, детально висвітлюють окремі аспекти функціонування фермерських господарств, зокрема малих. Водночас специфіка сучасного етапу розвитку малих фермерських господарств значною мірою залежить від впливу факторів, зумовлених військовим станом, глобалізацією євроінтеграційних процесів та вдосконаленням законодавства про власність на землю. Це, на наш погляд, зумовлює актуальність та потребує поглибленого дослідження ролі малих фермерських господарств у забезпеченні повоєнного відновлення сільських територій та пошуку шляхів досягнення цілей сталого розвитку.

Мета досліджень — визначити організаційні й економічні проблеми розвитку малих фермерських господарств в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

Матеріали і методи досліджень. Теоретико-методологічною основою дослідження стали законодавчі та інші нормативно-правові акти, наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, присвячені забезпеченню сталого розвитку малих фермерських господарств. Для розв'язання поставлених завдань автори використовували як загальнонаукові, так і спеціальні методи: абстрактно-логічний — для формування теоретичних узагальнень, припущень і висновків; аналізу та синтезу — для оцінювання діяльності фермерських господарств, визначення проблем щодо забезпечення їх подальшого розвитку; порівняльного аналізу — для зіставлення економічних показників у часі та просторі; графічний — для начотного відображення динаміки рентабельності виробництва продукції малими фермерськими господарствами; аналітичних групувань — для визначення обсягу

державних грантів, наданих на розвиток садівництва та тепличного господарства різним організаційно-правовим формам аграрного підприємництва; розрахунково-конструктивний — для визначення прибуткоутворювальних видів продукції малих фермерських господарств.

Результати досліджень. Фермерські господарства інституційно найбільш спроможні досягати сталого розвитку сільських територій. Як невід’ємний елемент територіальних утворень і збереження місцевої культури, вони отримують свої доходи та реалізують продукцію в основному на місцевих або регіональних ринках, створюючи робочі місця як у сільському господарстві, так і в інших секторах економіки [11]. Сімейне фермерство, що гармонійно поєднує можливості сім’ї і ферми у розвитку економічних, екологічних, соціальних та культурних функцій, має найбільші можливості для забезпечення сталого розвитку сільських територій. Саме сімейні ферми найбільше зацікавлені у збереженні біорізноманіття, сільського укладу життя та ресурсоощадливої сільськогосподарської діяльності, у формуванні сталих продовольчих систем, забезпеченні зайнятості та зростанні доходів сільського населення [5]. Як стверджує О. Бородіна, фермер не припинить вести господарство навіть тоді, коли воно не даватиме йому нічого, крім пересічної заробітної платні [2].

Досвід і практика розвинених країн світу підтверджують той факт, що фермерські господарства є і надалі залишатимуться органічною складовою сучасного аграрного виробництва. Орієнтуючись на виробництво екологічно чистої продукції, здійснюючи крафтове виробництво унікальної агропродукції, забезпечуючи високий ступінь гнучкості та диверсифікації діяльності, фермерські господарства мають стати основою українського аграрного сектору.

Незважаючи на сукупність проблем, з якими зіштовхуються фермерські господарства, насамперед сімейного типу, вони демонструють позитивний прогрес на регіональному і на загальноукраїнському

рівнях. Наприклад, в Івано-Франківській обл. на кінець 2020 р. налічувалося 462 фермерських господарства, які для ведення виробничої діяльності мали у власності та користуванні 34,2 тис. га сільськогосподарських угідь. Станом на 1 червня 2024 р. в області вже було зареєстровано 891 фермерське господарство, площа сільськогосподарських угідь у власності та користуванні яких становила 38,9 тис. га [15]. Відповідно до інформації департаменту агропромислового розвитку Івано-Франківської обласної державної адміністрації, у 2023 р. в області з’явилося 24 нових фермерських господарства. Із загальної кількості новостворених фермерських господарств понад 75% здійснюють господарську діяльність у галузі рослинництва, зокрема пов’язану з вирощуванням культур, садівництвом та ягідництвом [16].

Динаміка зростання кількості фермерських господарств та площі їх землекористування загалом показує, що на нинішньому етапі реформування аграрних відносин такі господарства зуміли посісти важливе місце серед товаровиробників. У 2023 р. фермерські господарства Івано-Франківської області виробили продукції на суму 2026,2 млн грн, що становило 7,7% обсягу виробництва продукції усіх категорій господарств. У загальному обсязі виробництва аграрної продукції підприємствами різних організаційно-правових форм їх частка становить 15,9%, зокрема вони забезпечують 93,1% виробництва продукції рослинництва та 6,9% продукції тваринництва. Частка фермерських господарств у виробництві основних видів продукції, яку виготовляли підприємства області у 2023 р., була такою: культури зернові та зернобобові — 19,8%; соняшник — 16,4; ріпак і кольза — 22,1; соя — 19,0; картопля — 89,8; культури овочеві — 57,3; культури плодів та ягідні — 31,1; молоко — 34,1%.

Високий рівень активності фермерських господарств підтверджується й тим, що за кількістю отриманих грантів для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства

в Івано-Франківській області ця організаційно-правова форма є переважаючою. Так, 11 із 19 грантів (57,8% від кількості та 63,5% від суми) отримали фермерські господарства, а господарські товариства та приватні підприємці — по 4 гранти.

В Європейському Союзі серед фермерських господарств переважають невеликі сімейні ферми [1]. Малі фермерські господарства є найбільш поширеною формою господарювання і у більшості країн світу з високорозвиненою економікою, доводячи право на своє існування та демонструючи високу ефективність. Така тенденція зумовлена здатністю малого фермерства — неодмінного учасника динамічного розвитку сільських територій — швидко пристосовуватися до зміни економічних умов, забезпечувати населення відповідним рівнем доходів. Його діяльність є одним із вирішальних чинників упровадження досягнень науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва, збереження історичного укладу життя на відповідних територіях. Аналогічна ситуація характерна і для України, адже серед різних організаційно-правових форм

господарювання площею до 200 га саме фермерські господарства переважають як на регіональному рівні, так і на загальнодержавному [6].

Однак у процесі діяльності такі господарства зіштовхуються з нестачею фінансових, технічних та матеріальних ресурсів. Основні сфери виникнення проблем, пов'язаних із розвитком малих фермерських господарств, узагальнено на рис. 1.

Фермерська діяльність характеризується високим ступенем диверсифікації, що дає змогу сільському населенню забезпечити себе відповідним рівнем доходу та пристосуватися до нестійких умов господарювання. Одна з вагомих причин, що стримують розвиток таких господарств, полягає у низькому рівні участі органів місцевого самоврядування у створенні та підтримці їх діяльності. Крім того, слід згадати про невисоку престижність праці в галузі сільського господарства, відсутність зацікавленості цим видом діяльності та міграції молоді за неможливості виконувати трудові роботи населенням старшого віку. Отже, основним завданням органів місцевого самоврядування сьогодні є забезпечення розвитку сільських

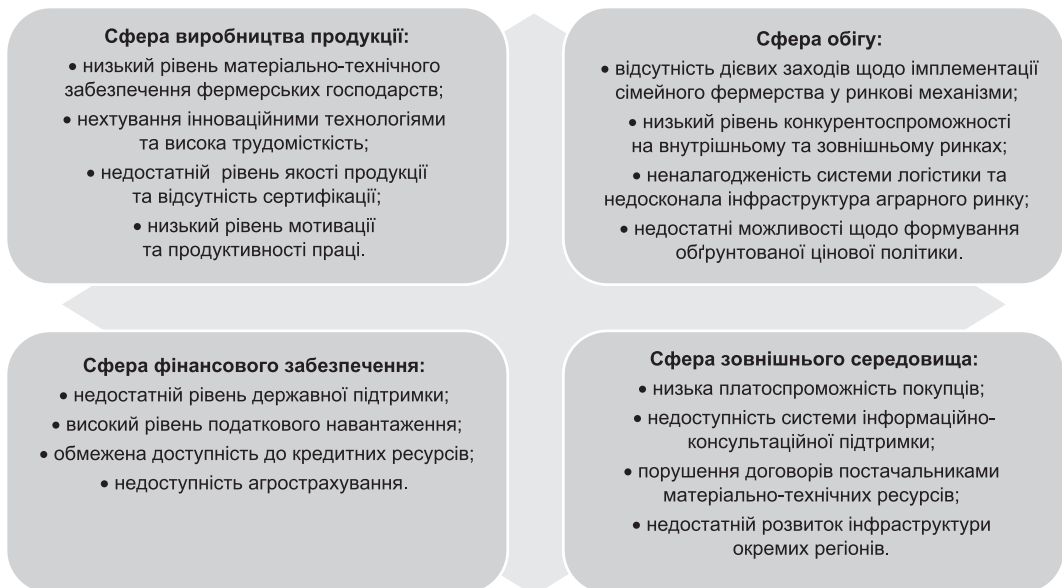

Рис. 1. Сфери виникнення проблем розвитку малих фермерських господарств України

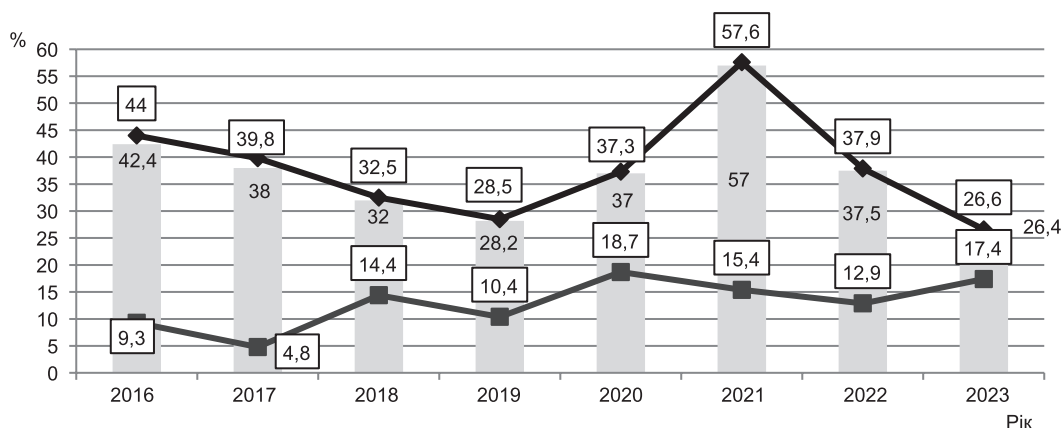

Рис. 2. Динаміка рівня рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами України, %: рентабельність сільськогосподарської продукції загальною (■), продукції рослинництва (◆) та тваринництва (■)

територій, що мають високий аграрний потенціал.

Сукупність проблем щодо ефективної організації виробничого процесу призвела до зниження рівня рентабельності виробництва. Зокрема, це позначилося на малих фермерських господарствах України (рис. 2).

Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва малих фермерських господарств України у 2023 р. зменшився до 26,4%, або на 16 відсоткових пунктів порівняно з 2016 р. Рівень рентабельності рослинництва у малих фермерських господарствах упродовж 2016–2023 рр. зменшився на 17,4 відсоткового пункту, а саме з 44% у 2016 р. до 26,6% у 2023 р., а рівень рентабельності продукції тваринництва збільшився за аналогічний період на 8,1 відсоткового пункту, а саме з 9,3% у 2016 р. до 17,4% у 2023 р. Загалом рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами має циклічну тенденцію, яка характерна і для галузі рослинництва, і для галузі тваринництва. Для рівня рентабельності продукції тваринництва характерне поступове зростання до 2020 р., незначне зниження у наступні періоди та відновлення у 2023 р. Що ж стосується рівня рентабельності галузі

рослинництва, то йому було притаманне значне зниження у період коронакризи та більш динамічне зменшення в умовах воєнного стану в зв'язку з проблемами, пов'язаними з реалізацією зернових і технічних культур. Високорентабельним за цей період був лише 2021 р. Не всім господарствам галузі вдалося відновити свою діяльність, багато з них працювали в 2023 р. у збиток, а деякі змушені були припинити діяльність, що спричинило зниження рівня рентабельності рослинництва в зазначений рік.

Серед усіх видів продукції, яку виробляють малі фермерські господарства України, основними прибуткоутворюючими культурами є насіння соняшнику, кукурудза та пшениця (рис. 3). Зокрема, у 2022 р. частка отриманого прибутку в результаті реалізації цих культур малими фермерськими господарствами становила відповідно 38,1%, 18,3 та 19,3%, у 2021 р. — 33,0%, 19,4 та 23,6%, а у 2020 р. — 40,2%, 22,3 та 12%.

Варто зазначити, що наведені дані є середньостатистичними. Вибираючи оптимальний напрям діяльності, фермери мають враховувати особливості відповідної підгалузі господарювання. Адже напрям сільськогосподарського виробництва, який для одного фермера стає рятувальним колом, для іншого може бути збитковим.

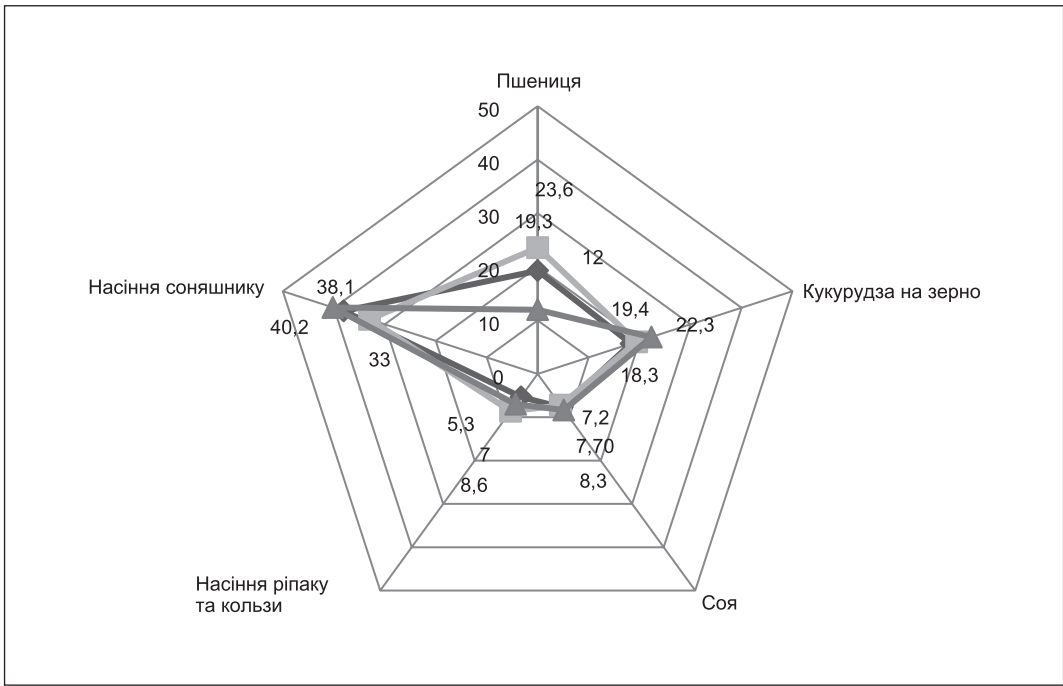

Рис. 3. Частка прибуткоутворювальних видів продукції малих фермерських господарств України: —◆— 2020 р.; —■— 2021 р.; —▲— 2022 р.

Однозначно визначити стійкі напрями сільськогосподарської діяльності в умовах динамічних змін практично неможливо. Досить поширеною серед науковців-аграрників є думка, що в умовах воєнного стану дещо стабільнішими можуть бути напрями, орієнтовані на внутрішній ринок, що зумовлено тенденцією до імпортозаміщення та девальвацією національної валюти.

Фермер поєднує функції підприємця, керівника, власника та працівника; він забезпечує робочі місця, залучаючи до співпраці сезонних працівників і таких, що працюють за трудовою угодою. Важливо підкреслити, що стимулювання зайнятості сільського населення через підтримку розвитку фермерства, зокрема формування сімейних ферм, має стати для держави пріоритетом. Низка певних заходів дасть змогу поступово розв'язати багато проблем воєнного часу й дати імпульс для післявоєнного відновлення сільських територій [7]. «Зайнятість через створення сімейної ферми інституційно

актуалізується через формування основ для правового визнання професії фермера, бо така можливість зайнятості актуальна й перспективна в усіх аспектах, адже практично позиціонована як доступна для впровадження у різноаспектні сегменти ринків сільськогосподарської, агроекономічної та суміжної діяльності, наприклад у «зелений» туризм тощо» [12].

Вагома роль належить фермерству й у розв'язанні проблеми зайнятості молоді, адже неможливість працевлаштування має низку негативних наслідків як безпосередньо для молоді, так і для суспільства загалом. Проте в Україні існує низка перешкод для успішного розвитку молодіжного фермерства:

- законодавча неврегульованість і права незахищеність молодого фермера;
- відсутність дієвих фінансових стимулів для молодих фермерів;
- відсутність необхідних економічних і юридичних знань, низька фінансова грамотність потенційних молодих фермерів;

- неефективна комунікація та низька зацікавленість органів місцевого самоврядування у розвитку молодіжного фермерства;
- відсутність у громадах вільних сільськогосподарських угідь для надання у користування молодим підприємцям для здійснення аграрної діяльності;
- низька поінформованість щодо грантової підтримки аграрного виробництва та можливостей власного розвитку.

Для забезпечення стабільного функціонування фермерським господарствам доцільно враховувати такі можливості розвитку, як використання інноваційних технологій, активізація агротуризму, провадження органічного виробництва, застосування технологій сталого розвитку та відновлюваних джерел енергії,

гідропоніки та аеропоніки, формування громадських садів.

Основні фактори сталого розвитку фермерських господарств на сучасному етапі включають:

- глибокі знання галузі та ринку — аграрних технологій, ринкових потреб;
- фінансову підтримку — кредити, гранти для розвитку;
- якість землі та ресурси — раціональне використання земель, ресурсозберігаючі технології;
- конкурентоспроможність — якість та унікальність продукції, маркетинг;
- підтримку від держави та громади — програми сприяння, соціальне фермерство;
- екологічну стійкість — екологічні принципи у виробництві.

Висновки

Ключова роль фермерських господарств у збереженні та розвитку локальних ринків і ланцюгів постачання продовольства під час воєнного стану зумовлює необхідність зміни аграрної політики у перспективі та перетворення її на більш дружню до сімейних ферм. Відповідно повоєнний аграрний устрій має бути спрямований на створення в кожній сільській територіальній громаді конкурентоспроможних фермерських господарств із достатньою кількістю робочих місць.

В умовах економічної кризи в Україні діяльність таких господарств має нестабільний, часто недовгостроковий характер. Рівень фінансового забезпечення більшості малих фермерських господарств не дає можливості засто-

совувати інноваційний потенціал у процесі виробництва. Для сталого розвитку малого фермерства у майбутньому, для забезпечення його позитивного впливу на повоєнне відновлення сільських територій необхідно створити сприятливе конкурентне середовище, стабільну нормативно-правову базу, ефективну економічну та фінансову системи, забезпечити підтримку господарств державними структурами на місцевому рівні, гнучку систему пільг у сфері кредитування та оподаткування. Це зумовлює необхідність обґрунтування у подальших дослідженнях шляхів розв'язання проблем розвитку малих ферм та досягнення ефективності з використанням інноваційно-інвестиційного потенціалу.

Humeniuk M.¹, Nemish D.²

Carpathian State Agricultural Research Station of the Institute of Agriculture of the Carpathian Region of NAAS, 21-A Bandera Str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine; e-mail: ¹maryana.gumenyuk@gmail.com, ²dmytro.nemish@gmail.com; ORCID: ¹0000-0001-8420-9730, ²0000-0002-8775-9305

Ensuring the sustainable development of small farms in the conditions of martial law

Goal. To determine the organizational and economic problems of the development of small farms in the conditions of martial law and post-war recovery. **Methods.** The methodological basis of the research was general scientific and special methods, in particular: abstract, analysis and synthesis, calculation-constructive, comparison, and graphic. **Results.** The role of farms in ensuring agricultural production and the development of the agrarian sector in the conditions of martial law was studied.

The main types of development problems were outlined and attention was focused on the need to increase state support for farms. The dynamics of the level of their economic efficiency in the pre-war period and in the conditions of martial law were evaluated. The main income-generating types of products for small farms in Ukraine were determined. The key factors hindering the development of youth farming were highlighted, and the need to create favorable conditions for its rise as a way of ensuring youth employment in rural areas

was substantiated. The main factors for ensuring the sustainable development of farms were identified. **Conclusions.** Small farms face many organizational, financial, informational, and legislative problems in the course of their activities. The set of measures aimed at solving them will have a positive effect on ensuring the sustainable development of small farms and the rapid post-war recovery of rural areas.

Key words: farming, martial law, profitability, profit.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202410-10>

Бібліографія

1. Савка М.В., Баланюк І.Ф. Організаційно-економічні засади розвитку фермерських господарств в умовах трансформування аграрного сектору: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. 212 с.
2. Бородіна О. Сільське господарство України в умовах воєнного стану: уроки для суспільства і політиків. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9288>
3. Губені Ю.Е. Організаційні форми підприємництва та підприємництва: інформованість сільського населення. *Інноваційна економіка*. 2019. № 5/6. С. 194–198.
4. Беженар І.М., Грищенко О.Ю. Фермерські господарства в Україні: стан та перспективи розвитку. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. № 9. doi: 10.54929/2786-5738-2023-9-04-14
5. Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с.
6. Лопатинський Ю.М., Гуменюк М.М., Неміш Д.В. Розвиток малого аграрного підприємництва в умовах інституційних змін: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. 184 с. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9963>
7. Lopatynskiy Yu., Shpykuliak O., Kyfyak V. et al. Socio-economic role and institutional capacity of family farms in the implementation of the sustainable development goals. *Ekonomika APK*. 2023. 30(3). P. 18–28. doi: 10.32317/2221-1055.202303018
8. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Шеленко Д.І. та ін. Фермерські господарства як чинник розвитку сільських територій. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2023. Т. 8. № 2. С. 199–206. doi: 10.36887/2415-8453-2023-2-29
9. Мамчур В., Ірклієнко І. Економічні оцінки впливу Covid-19 на розвиток фермерських господарств. *Економіка АПК*. 2020. № 27(6). С. 68–80. doi: 10.32317/2221-1055.202006068
10. Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. Наукове забезпечення розвитку аграрної реформи в Україні. *Економіка АПК*. 2021. № 1. С. 60–71.
11. Shelenko D., Kijek A., Shpykuliak O. Determination of organizational and economic determinants of the current state and development trends of agricultural producers in Poland and Ukraine. *J. of Vasyli Stefanyk Precarpathian National University*. 2023. V. 10. N 4. P. 17–30. doi: 10.15330/jpnu.10.4.39-47
12. Шпикуляк О.Г., Алексєєва О.В. Розвиток фермерських господарств в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 95–107. doi: 10.32317/2221-1055.202104095
13. Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін. Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу та реалізації перспективи повоєнного відновлення України. *Аграрна економіка*. 2023. Т. 16. № 1, 2. С. 9–22. doi: 10.31734/agrarecon2023.01-02.009
14. Yatsiv I., Cherevko H. Economic and Social Consequences of the Concentration of Production in Agricultural Enterprises in Ukraine. *Folia Oeconomica Stetinensia*. 2022. N 22 (2). P. 224–245. doi: 10.2478/fofi-2022-0028
15. Офіційний сайт Головного управління статистики в Івано-Франківській області. URL: <https://www.ifstat.gov.ua> (дата звернення: 16.07.2024).
16. Департамент агропромислового розвитку Івано-Франківської ОДА. URL: <https://www.if.gov.ua/news/torik-na-ivano-frankivshchynitvorenno-24-novykh-fermerskykh-hospodarstva> (дата звернення: 26.07.2024).